

A természetellenes rend¹

Szolzszenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című Gulag-kisregénye

HETÉNYI ZSUZSA

Szolzszenyicin nevét immár nemzedékek sora társítja az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregényével, amelyet az irodalomtörténészek is egyöntetűen az író legkiemelkedőbb alkotásaként tartanak számon. Az 1959-ben elbeszélésnek íródott, és csak 1962-ben megjelent mű eredeti címe „Scs-854” volt – az író egy korabeli fényképén a Scs-282-es számot viseli rabruháján.

A főhős, Ivan neve emblematikusan orosz. S a címben tovább mélyül az allegorikus értelmezés lehetősége: egy nappal van szó, s ez az egy nap nemcsak a végtelen rabság egyforma napjai közül az egyik, hanem a térnek és időnek, a kronotoposznak a kiemelése az emberéletben elképzelhető határok közül. Ivan Gyenyiszovics számára megszakadt a múlttal való kapcsolat: feleségére alig emlékszik, összezavarják a szönyegfestéssel szerzett jó pénzekről szóló otthoni hírek, s évente engedélyezett két levelében már nincs is miről írnia. Ivan Gyenyiszovics számára nemcsak visszafelé, előre is zárt az idő: szabadulását nem tudja elképzelni, tisztában van azzal, hogy mások is újabb büntetéseket kaptak, amikor lejárt az idejük, s már haza sem vágyik, mert többé már nem képes felidézni a kinti életet. Ez az egy nap a történelmi idő számegegyesítésén is csak azért felel meg egy konkrét 1951-es januári napnak, hogy tisztában legyünk azzal: a Sztálin-éra alatt történik mindez. Mint Szántó Gábor András rámutat, éppen az idő kettős ábrázolása vezethet el Szolzszenyicin alapvető mondanójához, amely a földi hamis törvény és az isteni igaz törvény szembeállításán alapul.

A műben fontos motívum, hogy a tábori lámpák és a fényoszórók rendre elhomályosítják, túlragyogják a csillagokat. Még a Nap is mintha oszlopok között látszana, és a fogoly első gondolata azt kérdi, nem húznak-e vajon majd oda is szögcsapókat. A Nap járását ugyanis már nem veszik figyelembe a földi dolgok szabályozásához. Rendeletbe adták, hogy a Nap nem délben, hanem egy órakor áll a legmagasabban – a szovjet kormány átírta az időt, megváltoztatta a nagyapák hagyományozta szabályt. Vasárnap is dolgozni kell, nincs már meg az isteni törvényben pihenésre rendelt hetedik nap. A harmincas években a gyárakban bevezetett, szocialista vívmányként elkönyvelt ötnapos munkahét révén az egész Szovjetunióban általánosan felszámolták a vasárnap és az egyházi ünnepek megtartásának ritmusát – hiszen öt nap munka után egy nap pihenő járt.

Suhov időszemlélete egészen más. Számára a Nap és a Hold járása szabják meg az élet és a természet rendjét, valamint Isten égben őrülő malmait; mint a népi hiedelem elmeséli, az öreg

Szolzszenyicin 1953-ban, rabruhában

Holdat az isten csillagokra aprítja fel, azzal pótolja a lehullottakat. A farkasnapocskáról szóló ősi történet állandó természeti törvényekkel, félelem szülte mitikus, naiv istenhittel örök körforgásként magyarázza a világot. Istenben mennydörgéskor kell hinni, és ha a Hold nem látszik, akkor nincs is. A kesztyűbe rejtett fűrészdarabot is csak egy kis fohászkodó imádsággal előhívott szerencse segít bevinni a táborba. Az imádsággal azonban nem szabad visszaélni, nem attól változik a sors – Suhov az imákat az elutasított kérvényekhez hasonlítja (a szakirodalom ebben Suhov ateizmusát látta).

Suhov istenhite nem tételes, tanult vallásosság, és nem is a baptista (eszméiben és nevével is Dosztojevskijt idéző) Aljoska magatartásához hasonló ájtatos, bibliaolvasásba merülő megszállottság, amely jóssággal és készséges alázattal párosul. Sem a pokol, sem a menny nem foglalkoztatja Suhovot. Ösztönös hívőnek alkotja meg az író, akinek számára Isten maga a természetes világrend, s mindenféle rend innen ered, a munkáé, a tisztessége, a túlélése, és legfőképpen a szilárd értékeké. A szakirodalom felveti Suhov és Platon Karatajev párhuzamát (Tolsztoj: *Háború és béke*), holott ez a párhuzam inkább Aljoskára vonatkozhatna. Azonban Suhov hite, Karatajevével szemben, nem is specifikusan pravoszláv hit. Nem hirdet békességet és belenyugvást, sőt, semmit nem hirdet, nem prédikál, inkább szükségű, szótlán. Nem népi primitív szent, de valami mégis Karatajevhez közelíti. Az írói szándék éppen az, hogy a kollektív oroszország egy tagjaként mutasson fel egy hús-vér, de allegorikussá emelt alakot.

A Suhov által tisztelt természeti rend alig észrevehetően felülkerekedik a novella vége felé. A Nap felemelkedve kiszabadul az oszlopok közül, bíborvörös fénye szinte már melegít. Suhovnak a nap végét csak a napszállta jelzi, nem a kongatás – a munkaidő után is dolgozik, mert sajnálná a kárba vesztett habarcsot. Munkája lázadás, mert individuális cselekedet: csak azért tud tovább dolgozni, mert van saját, titokban rejtegetett vakolólápátja, amit nem ad le. A rabok tudják, hogy az égben őrllő malmok forgatják a földi időt: már az őket lágerbe juttató emberek is „letűntek”, ki maga is táborba, ki a halálba. „Láttam én már karón varjút” – mondaná erre a magyar népi bölcsesség. A lámpások fénye elhomályosul a holdfényben, a csillagok tűndökölnek. A híres befejező mondatokban az ember alkotta időmérés is erőtlennek bizonyul a Nagy Körforgással szemben: „Eltelt egy felhőtlen, majdnem boldog nap. Büntetése így pergett le az első perctől az utolsóig, háromezerhatszázötven ilyen nap. És még három nap ráadás – a szökőévek miatt.” (Wessely László fordítása)

A lemeztelenített tér nincs megnevezve. Ez a tér-idő szerkezet és az egy központi szereplő körül zajló cselekmény sokkal inkább megfelel az író által eredetileg megnevezett novella műfajának, mintsem a kisregényének. „Hólepte, üres térség...”, „csípős, gonosz szél fújdogál kelet felől”, „szembe a széllel, szembe a vöröslő, felkelő nappal.” „Jobbról, balról, ameddig a szem ellát, hólepte síkság, egyetlenegy fa sem nő az egész sztyeppen” – így látjuk ezt a télideji sivatagot, ahol a díszletek is filozófiai teret sejtetnek.

A magyarban Közszolgálatási telepnek nevezett rettegett munkahely az 1962-es orosz szövegben Szocbitgorodok, azaz szocialista lakóváros volt. Jelenlegi változatában (az 1991-es orosz kiadásban) Szocgorodok, azaz szocialista város, ami az elbeszélés allegorikus értelmezését teszi lehetővé: ez maga a szocializmus. Milyen is az? A mű legelején olvassuk: „Az a szocváros pedig kietlen pusztaság, csupa behavazott meredély, és mielőtt bármihez kezdenének, gödröket kell ásni, oszlopokat állítani,

és önmagukat szögesdróttal elkeríteni, nehogy megszökjenek. Azután jöhet az építkezés.” [Saját ford. – H. Zs.] A szocializmus magunk teremtette fogolytábor egy kietlen pusztaságban, sugallja Szolzsenyicin ezzel a képpel, és e háttér előtt az egész cselekmény egzisztenciális eseménynek is tűnik.²

A műben a természet is csupasz, ellenséges: tél van, a fagy ugyanúgy átjárja a foglyok minden porcikáját, ahogyan a külső világ (rendszer, lágerrendszer, lágerrend) behatol az élet minden szférájába, és nem hagy ellenőrzés nélkül egyetlen pillanatot sem. Miközben az embert a félelem és a túlélési ösztön magányossá teszi, állandóan kollektívába kényszerítve, kényszer-napirendben és menetoszlopokban, összeterelet tömegben oldódik föl maradék egyénisége. A táborban nem szabad egyedül járnia. Brigádban eszik, dolgozik és kel-fekszik a rab. A brigád ambivalens életkeret: kényszerközösség, de mégis közösség. A főnökség helyett szemmel tart, hiszen ha egyet-

Foglyok kelnek át a befagyott Varnek-öblön a Razdelny fokon lévő bányába vezető úton. A hófúvások során cölöpökre kifeszített kötél biztosította az utat. A láthatáron Varnek település; az „OGPU” (Állami Politikai Igazgatóság) Vaygach-expedíciója, 1930–1936 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

„Furcsa. Furcsa, ha az ember így elnézi a sivár, csupasz sztyeppet, az elhagyott zónát és a holdfényben sziporkázó havat. A kísérő őrség már elfoglalta a helyét, tizlépésnyi távolságra egymás mögött, lövésre kész fegyverrel. Sorakozik a rabok fekete nyája, s köztük ugyanilyen fekete buslátban az Scs-311-es fegyenc, akinek arany váll-lapok nélkül szinte elképzelhetetlen volt az élet, az angol tengernaggyal komázott, s most itt Fetyukovval cipeli a saroglyát. Az ember sorsa alakulhat így is meg úgy is...”

■ (Alekszandr Szolzsenyicin: *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, ford. Wessely László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 116.)

len ember késlekedik, mindenki bűnhődik miatta. Ugyanakkor munkaközösséget is alkot, a munkában pedig egyéniségekké válhatnak tagjai, Ivan Suhov például akár a brigádvezetőnek is adhat tanácsot. A közösség hierarchiája belső is: aki gyenge, segítséget kaphat, aki segít, emberi mivoltában felemelkedik, a besúgót, a sunyit pedig kiközösítik. „A brigád mint egy nagy család.”, „A brigáderos édesapa.” Az író Suhov szemével a hagyományos orosz paraszti munkaközösségeket is láttatja a brigádban.

Érdeemes belegondolni, mit olvashatott ki a hatvanas évek szovjet olvasója ebből a novellából. A korabeli kritikusokhoz hasonlóan tévedhetett, s akár a munka (szocialista?) himnuszának vélhette a munka megtartó erejének, az orosz paraszt munkaszerezetének pszichológiailag hiteles belső ábrázolását. Suhov zavartan olvas felesége leveleiben a szőnyegfestéssel megkereshető könnyű pénzekről – szerinte annak a pénznek, amiért nem izzadt meg az ember, nem is lehet örülni. Szolzsenyicin a paraszti fizikai munka etikáját fogalmazza meg hőisével. Ez a tevékenység egyértelműen rímelt Szolzsenyicinnek az életrajzában említett írás-etikájára, az életben tartó elhivatás szinte eksztatikus, ugyanakkor kötelességszerű gyakorlására. Ilyen értelemben magának az építésnek, a falemelésnek szimbolikus értelmet is tulajdoníthat az olvasó (s tudható, hogy Szolzsenyicin valóban dolgozott kőművesként a táborban, hogy az író Suhov prototípusával a háború alatt találkozott, így realizmusa minden ponton „hiteles” és „igazol”). Suhov nem a falért, nem az épületért dolgozik, hanem saját lelki egészségéért, saját épüléséért, saját örömére. Így érezheti magát embernek, és szabadnak is.

Az egyik epizód jól megvilágítja, hogy Szolzsenyicin filozófiai, sőt, vallásfilozófiai síkon értelmezi az építést. Suhov már említett szükségességére jellemző, hogy a süket Szenyával dolgozik együtt a legszívesebben, aki „mindenkinél okosabb, szó nélkül is megért mindent”, „együgyű”. A süketségnek ez a felfogása hasonló a *jurogyivij*, a „szent félkegyelmű” népi értelmezéséhez: aki bolond, annak összefüggéstelen mondatai mögött isteni kinyilatkoztatás sejlik, aki süket, annak fejében bizonyosan „bölcsebbek a gondolatok”. Szenyka „egész életében hallgat”, de a novellában kétszer is megszólal. A kimondhatatlan dolgok tudásának szent aurája veszi körül, a szavak hiába valóságának titka tragikus életéből fakad. Négyeszer esett német fogságba, túlélte Buchenwaldot, onnan került orosz táborba. Suhovval ők ketten jutnak legmesszebb vagy legmagasabbra az euforikus falemelési lázban, ők maradnak fent legtovább, a szabott időn túl – s a süket éppen ekkor szólal meg. Az építés szent folyamattá, a gyógyító, megtartó erő révén szimbolikussá válik, s ez a fal talán Salamon örökké épülő spirituális templomának a fala is, az emberiség javára munkálkodók közös építményében egy kicsi rész. Ugyanakkor ez a munka reálisan értelmetlen, bevégezhetetlen. A Höerömmű torzója és az építkezésen uralkodó reménytelen összevisszaság („félbehagyott épület”, „szétszórt házelemek”, „összetört kapcsoló”, „hulladék”) a szocialista építés Babel-tornyának is tűnhet, amelyet – mit sem sejtve, a célokat nem is látva – építenek a hatalom által iderendelt rabszolgák, egymás hulláin átlépve. Közismert, Szolzsenyicin műveiben is gyakran feltárt tény, hogy a szocialista presztízsépítkezéseken a legtöbb esetben a lágerek népe, rabok milliói dolgoztak.

A Balti-Fehér-tengeri csatorna építése, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* narrációs módszere többre-
tegyű. Az elbeszélő hangja még a harmadik személyű narrációban is átcsap Suhov belső monológjaiba, mondataiba, egyfajta közvetett népies szkak-elbeszélésbe. „Családja is kétszer ír évente, de az ember nem ismeri ki magát az életükben.” „...hogya a parasztok ne a saját falujukban dolgozzanak, ez sehogy se fér a fejébe. Háziipart üznek talán?” E két hang egymásba fonódását a magyar fordításban különösen nehéz érzékelni, mert Wessely László pontos és hű fordítása (amelyben a lágerszavak magyartásához egy volt magyar recski foglyot kellett megkérnie, mert ő csak az orosz szavakat ismerte, saját lágertapasztalatából) nem tudja átadni azt az elliptikus szintakszist, ritmikus egységekbe rendezett folklór elemekben (ismétlések, jelzőhátravetés) gazdag népi nyelvet, ami az elbeszélés sajátja. Nem sikerült a helyenként biblikus ünnepélyességbe átcsapó, a hősi bilinákra is emlékeztető régies, anaforikus „és”-sel kezdődő mondatok ritmusát sem átmenteni.

Az egybefonódó hangok ellenére Suhov egy percig sem szócsöve az írónak, gondolatai nem elvontak. Annál negatívabb alakoknak mutatja Szolzsenyicin az elméleti vitákat folytató Cezart, a versíró lógós Vdovuskint és általában a volt értelmiséget (Fetyukov, a brigád sakálja, Der, a pallér). Mind könnyű munkát kapnak, mind lógósok. A szakirodalomban gyakran tárgyalt irodai jelenetben Cezar, a volt filmrendező Eisenstein filmjéről beszél. Itt nem Cezar esztétikai nézetei és nem is az író erről alkotott véleménye fontos, hanem Suhov helyzete. Egy hidegről bejött, átfagyott fizikai munkás ácsorog az ajtóban, és várja, amíg a jóllakottabb, meleg irodában tétlenkedő társának odaadhatja az ebédjét, s azt reméli, talán kap belőle szolgálataiért. Eisenstein itt nem esztétikai vitatéma, hanem az életben maradáshoz teljesen szükségtelen úri huncutság.

A hideg-meleg, kint-bent (anyag-lélek) ellentét motívumma növe uralja a művet. A két hőmérő – a kinti, amelyik csak nem akar mínusz 41 fokot mutatni, hogy a lágérben maradhassanak, és a benti, az orvosi rendelőben, amelyik szintén megáll 37,2-nél – emblematikusan jelzik ezt az élet-halál ellentétet. „Kint huszonzét fok volt, Suhovban harminché. Majd eldőlt, melyik az erősebb.” A plusz 41 fokos láz szabadulást jelentene a munka alól, de a betegnek halált. A 41 fok emlegetése, csakúgy, mint az ellenséges hidegben lecsupaszodott létezés, a redukált keretű kronotoposz Zamjatin két művére is utal, a *Mi*

Kolima, 1938 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

”

„Egyesek így okoskodnak: aki csomagot kap, olyan, mint a jól megtömött zsák, szedj ki belőle mindent, amit lehet! De ha jól meggondolja az ember, a csomag éppoly könnyen elfogy, amilyen könnyen jön. Megecsik, hogy a csomagérkezés előtt még a rendszeresen csomagot kapó rabok is szívesen tesznek valami szolgálatot egy különadag kásáért. Csikket is kunyerálnak. Aki csomagot kap, annak le kell adni a sápot a smasszernek, a brigádérosnak, különösen, ha lógós. Mert ha nem, a legközelebbi küldeményt úgy eldugják, hogy esetleg hetekig se kerül fel a listára. S hogyan adna a csomagőrző raktárosának, ahova mindenkinek le kell adnia a csomagját, és ahová holnap reggel Cezar is elmegy, hogy leadja a csomagját tartalmazó zsákot (a parancsnok rendelte el így, hogy ne lopjanak, és nehogy zavarjon a motozásnál) – ha annak a raktárosnak nem ad jócskán, az morzsánként többet vesz el belőle magának. Egész nap ott ül a raktárban az a patkány, ott ül a má-

sok élelmiszerével összezárva, hogyan ellenőrizhetné az ember? Aztán hogyan adna az apróbb kis szolgálatokért, hogyan adna Suhoznak? Aztán a fürdősnek, ha csekélységet is, de adni kell, hogy rendes fehérműt tegyen félre a számára. Meg a borbélynak – ha sokat nem is, de legalább három-négy cigarettát adni kell, aki ezért majd papírba törli a borotvát és nem a meztelen térdedbe. No meg a kulturális-nevelési osztályon, mert csak így tesz félre a leveledet. S ha kedved támad egy napot itt ellógni a zónában, elheverészni, a doktornak is adni kell. No meg a szomszédnak is, aki veled közös éjjeliszekevényen eszik, mint a sorhajókapitány Cezarral – hogy lehetne nem adni? Hisz az számon tart minden egyes falatot, és nincs az a lelketlen ember, aki ilyenkor fukarkodna, és ne adna.”

■ (Alekszandr Szolzsenyicin: *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, ford. Wessely László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 147–148.)

c. regényre és a *Barlang* c. novellára. Itt megvalósult az a világ, ahol (mint Zamjatyin antiutópiajában) az emberek számokat viselnek. (Szolzsenyicin igen nagyra becsülte Zamjatyint, akit a Nobel-díj átvételkor elmondott beszédében a cenzúra alatt „befalazott” íróként említ, Ahmatovával együtt.) Nemcsak a hőmérők, de a tárgyak általában felnagyítva, illetve jelentőségükben egy-egy pillanatban kizárólagossá válva jelennek meg. A saját készítésű kanál, a saját vakolólapát, a talált fűrészdarabka, a szájjvédő rongy, a dédelgetett cipő mind személyessé teszik az életet, és a rabságban az egyéniség elemei, a birtoklás kivételes érzését adják.

Lukács György tanulmánya (1965) szinte a szocialista realizmus győzelmének értékelte Szolzsenyicin novelláját, amikor azt hangsúlyozta, hogy a műben az élet valóság-hű részletét adja az író, aki ezzel elősegíti a szocializmus sztálini korszakának kritikáját és eljövendő korszakának megújulását. Szolzsenyicin realizmusáról valóban fontos beszélni, de egészen más értelemben. Az író teljes életművén észrevehető (és egyre inkább), hogy mindig a valóságból vett élmény, történet és alak szolgál kiindulópontul művei megírásához. Maga utal rá, melyik alaknak ki volt a prototípusa, hol, mikor találkozott vele, s ezeket az érveket, mint realizmusának ékes bizonyítékait nemcsak akkor sorolta elő, amikor a megvadult írószövevényi és pártkritikusok mindenféle cenzúrát szolgáló érveit verte vissza, hanem saját esszéiben és nyilatkozataiban, összegyűjtött műveinek párizsi kiadásához írott előszavában is. Az író legendás kartotéktrendszerében számon tartotta minden egyes hősét és összes találkozásukat, alakjainak nevét is a valóságból gyűjtötte. Az életmű előre haladtával egyre több dokumentumot illesztett műveibe, ami eleinte, *A GULAG szigetcsoportban* még tanúságtétel, de később már fellazítja a szépirodalmi műfajt. Szolzsenyicin ezt a műfajt polifonikus regénynek nevezi, azonban a szónak nem abban az értelmében, ahogyan Mihail Bahtyin Dosztojevszkij regényeiről szóló elméletében kifejtette. A műfajok és a hősök sokféleségét és sokfelőliségét akarta az író e szóval jelölni. Az „igaz” és „valódi” diszkrepanciája, a szépirodalom és a dokumentarizmus belső feszültsége az egész életműre jellemző. A szövegek elemzése jól mutatja, hogy legtöbbször bennük rejlik a motívumokból kibomló szimbolikus vagy parabolikus értelmezés lehetősége, ami a szolzsenyicini irányzatosság legfőbb irodalmi eszköze.

1 *A pokol tornácán*. Szolzsenyicin című tanulmány részlete (Forrás, 2001/9, 64-80).

2 A magyar fordításban, illetve az eredetijéül szolgált 1962-es orosz szövegben, sőt, az ennek nyomán készült németországi kiadásban más eltérések is mutatkoznak a legújabbban publikált változattól. Ebbe visszakerültek az olyasféle mondatok, hogy „a kocsi-kísérők akkoriban gépeusokkal [=államvédelmissekkel – H. Zs.] járták a vonatokat”, ezt a cenzúra kihúzta a brigádéros történetéből. Újra szerepel az esti beszélgetésben az a történet, ahogy a kapitány a jaltai egyezmény aláírására érkezett amerikai küldöttség körbe kellett vezetése Szevasztopolban, s a számára berendezett üzletet megrohmozták az emberek, mert évek óta nem láttak fehér kenyeret és vaját. Kilgasz neve Kildigsz az új szövegben.

„*Suhov lassan a zupa végére ér, nemigen figyel, kik vannak körülötte, erre most nincs szükség: semmire se kell vadásznia, s eheti a jogosan szerzett vacsorát. Az is feltűnik neki, hogy szemben, a másik asztalnál a felszabadult helyre odatelepszik egy J-81-*

es, magas, öreg fogoly, a J-81-es, Suhov tudja, hogy a 64-es brigádban van, és mikor a csomagkiadónál sorba állt, beszéltek, hogy ma a 64-es volt a közszolgálati telepen a 104-es helyett, és reggeltől estig, melegedés nélkül húzta a drótsövény kerítést – építette saját magának a zónát.

Erről az öregről Suhov már hallotta, hogy évtizedek óta járja a táborokat meg börtönöket, egyetlenegy amnesztia sem vonatkozott rá, s ahogy letelt az egyik tíz év, máris rányomták a következőt.

Suhov most megnézte közelebbről. A táborban meggörnyedt háta közül szinte kiemelkedett az öreg egyenes háta, és mintha a padra még tett volna valamit maga alá, úgy ült ott, kimagasodva. Tar fején már régen nem volt mit nyírni – az aranyélettől kihullt a haja.

Az öreg tekintete nem fürkészte, mi történik az étkezőben. Suhov feje felett valahova messzire, a semmibe nézett. Csorba fakanalával tempósan kanalazta az üres zupát, fejét nem dugta be a tányérba, mint a többiek, kanalát magasra a szájához emeli. Szájában egy foga sem maradt: megkeményedett ínyével rágja a kenyeret. Arca elgyötört, de nem a rozoga rokkantak gyöngegsége gyötörte, sötét kőből faragott arc ez. Nagy, fekete repedésekkel barázdált keze elárulja, hogy a hosszú esztendő alatt nem sokat sikerült neki »lógóskodni«. De látszik, nem törődött bele a nyomorult sorsba, mint sokan: a harminc dekáját nem a piszkos, összefröccsentett asztalra rakja, mint a többiek, hanem tisztára mosott vászondarabra.”

■ (Alekszandr Szolzsenyicin: *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, ford. Wessely László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 141.)